

चुलबंध पर्यटन स्थळाचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. हरीश जी मसराम

स्व. निर्धन पाटील वाघाये महा. सौंदड

मोबाईल क्र. 8624042431

ई.मेल : hareshmasram@gmail.com

सारांश:

गोंदिया जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक जिल्हा असून पुर्वी भंडारा जिल्ह्याचा एक भाग होता. हा जिल्हा महाराष्ट्राच्या ईशान्येला असून मध्यप्रदेश व छत्तीसगढ राज्यालगत आहे. नदीच्या खोऱ्यानी येथिल जमिनीचा भाग व्यापलेला असून वनांनी नटलेला आहे. या जिल्ह्यात लहान मोठे तलाव असल्याने यास तलावांचा जिल्हा असे म्हटले जाते. हा जिल्हा मागासलेला असून यात कोणतेही मोठे उद्योग नाहीत. तर कृषीप्रधान असल्याने यात भात हे मुख्य पिक घेतले जाते. म्हणून याची ओळख धानाचे कोठार म्हणून होते.

गोंदिया जिल्हा हा औद्योगिकरणापासून दूर आहे. परंतु जिल्ह्यात अनेक पर्यटन स्थळांचा उगम झालेला आहे. त्यापैकी एक चुलबंध पर्यटन हे आहे. चुलबंध नदीवर बांधण्यात आलेल्या धरणामुळे आणि सभोवताल असलेल्या नयनरम्य नैसर्गिक दृष्यामुळे यास पर्यटनाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. परंतु हे पर्यटन स्थळ प्रसिद्धीपासून अलिप्त आहे. जर या पर्यटन स्थळाचा विकास झाला तर जिल्ह्याच्या विकासात हातभार लागेल. या शोधनिबंधात चुलबंध पर्यटन स्थळाचे वैशिष्ट्ये व विकास कसा साधता येईल या विषयी विवेचन केलेले आहे.

प्रस्तावना :

जगामध्ये पर्यटनाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे. पर्यटन हे सांस्कृतिक देवाणघेवाण साठी एक उत्तम मार्ग आहे म्हणून देशाच्या पर्यटनाला प्रोत्साहित केले पाहिजे कारण पर्यटन जगातील सौंदर्याला शोधण्याची सुविधा मिळवून देतो. विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर पर्यटनाचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. विविध देशातील लोक राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यटनाच्या माध्यमातून एकत्र येवून जवळीक साधतात आणि वैचारीक देवाणघेवाण करतात. भिन्न संस्कृती, परंपरा, चालीरीती असले तरी त्यामुळे लोकांत ऐक्य होण्यास मदत होते व सामाजिक, सांस्कृतिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय एकात्मता वाढवण्यासाठी पर्यटनाचा उपयोग होतो.

वर्तमान काळातील मानवाची जिवन जगण्याची पद्धती ही अत्यंत धावपळीची व धकाधकीची झालेली आहे. यामुळे शरीरावर थकवा व मनावर कामाचा ताण वाढलेला आहे. हा ताण कमी करण्यासाठी मानव धडपड करत असतो. त्यासाठी विरंगुळा मिळवण्यासाठी नव नविन स्थळांना भेट देतो. त्यामध्ये भौगोलिक, धार्मिक किंवा ऐतिहासिक स्थळाना भेट देवून माहिती मिळवणे. मनोरंजन किंवा मौज करणे हे अभिप्रेत असते. मानवाच्या या जिज्ञासेमुळेच पर्यटनाला चालना मिळून पर्यटन व्यवसाय विकसित होत आहे. जगातील अनेक देश आपल्या पर्यटनस्थानांच्या विकासासाठी प्रयत्नशील असून अधिकाधिक पर्यटन व्यवसाय विकसित करीत आहेत. आपल्या भारत देशात सुद्धा सरकार विविध पर्यटन स्थळांना विकसित करीत आहे. त्यासाठी विविध प्रकारच्या योजना

कार्यान्वित करत आहेत. भारतिय पर्यटन विकास महामंडळ (ITDC) स्थापण करून पर्यटन विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. पर्यटनाचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय फायदे आहेत म्हणून विकसनशिल व मागासलेल्या देशांच्या दृष्टिने या उद्योगाला विशेष महत्व आहे.

अभ्यासक्षेत्र :

प्रस्तुत अध्ययना करिता महाराष्ट्रातील गोंदिया जिल्ह्यातील गोरगाव तालुक्यात मुरदोली गावालगत असलेल्या चुलबंद पर्यटनाची निवड केलेली आहे.

गोंदिया – कोहमारा मार्गावर गोंदियापासून २६ किलोमीटर अंतरावर मुरदोली गावाजवळ चुलबंद धरण आहे. हे धरण चुलबंद नदीवर बांधलेले असून पर्यटन स्थळ म्हणून उद्यास आलेले आहे. हे स्थळ सभोवताल हिरवी टेकडी व भौगोलीक पर्यावरणीय घटकांनी वेढलेले आहे.

या पर्यटन स्थळाचे अक्षवृत्तीय स्थान $21^{\circ} 23''$ उत्तर व रेखावृत्तीय स्थान $76^{\circ} 21''$ पूर्व आहे. या धरणाची उंची २२.०८ मीटर (७२.४ फिट) असून लांबी ४६५ मीटर (१५२६ फिट) आहे. हे पर्यटन स्थान राष्ट्रीय महामार्ग क्र ६ कोहमारा वरून १९ किमी. आहे. या स्थानाच्या उत्तरेस गोंदिया हे जिल्ह्याचे मुख्य स्थान असून दक्षिणेस सडक अर्जुनी हे तालुका ठिकाण आहे. तर पर्यटन स्थळाच्या पूर्वेस हिरव्या वनस्पतींनी व्याप्त वनविभागाच जंगल आहे आणि पश्चिमेस मुरदोली हे वस्तीस्थान आहे.

अभ्यासाचा उद्देश :

चुलबंद या पर्यटन स्थळाचा अभ्यास करून पर्यटन विकासातील समस्यांचे विवेचन करणे आणि त्यावर उपाययोजना सुचवितो. नैसर्गिक सौंदर्य लाभलेल्या या स्थळांच्या विकासाचा चालना मिळवून देणे या शोध निबंधाचे प्रमुख उद्देश आहे.

परिकल्पना :

महाराष्ट्रातील गोंदिया जिल्ह्यातील मुरदोली गावाजवळ चुलबंद नदीवर बांधलेल्या धरणामुळे पर्यटन स्थळ उद्यास आले आहे. या पर्यटन स्थळाचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात शासनाच्या उदासिन धोरणामुळे व दुर्लक्षामुळे झालेला नाही. या क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाने योजना तयार करून पर्यटन विकासास चालना द्यावी. शासनाने लक्ष देवून विकासात्मक आराखडा तयार केले तरच या पर्यटन स्थळाचा विकास होईल ही परिकल्पना गृहित धरून हा शोध निबंध हातात घेतला आहे.

संशोधन पद्धती :

चुलबंद या पर्यटन स्थळाचा अभ्यास करून या पर्यटन स्थळाच्या अविकसीत व मागासलेपणा या समस्येवर उपाययोजना करण्यासाठी पर्यटन स्थळाला भेट देवून, निरीक्षण करून माहिती संकलीत केली जाईल आणि त्या नंतर दुय्यम स्वरूपाची माहिती ही पाटबंधारे विभाग, त्या विषयी प्रकाशीत विविध लेख, जिल्हा पर्यटन विभाग गोंदिया तसेच वेगवेगळी प्रकाशित व अप्रकाशित माहिती घेतली जाईल आणि संशोधन कार्य करतांना संदर्भ म्हणून इंटरनेट वरील माहितीचा उपयोग केला जाईल.

चुलबंद पर्यटन स्थळांची पार्श्वभूमी :

गोंदिया जिल्ह्यात एकूण ८ तालुके आहेत या पैकी गोरगाव या तहशिल मध्ये गोंदिया- कोहमारा मार्गावरील

मुरदोली या गावाजवळ चुलबंध हे पर्यटन स्थळ निर्माण झाले आहे. जिल्ह्यात असलेल्या नद्यांपैकी चुलबंध ही एक नदी असून तीचा उगम पूर्वेकडे जांभळी या गावाजवळ होते. पुढे प्रवास करतांना ही नदी मुरदोली परिसरात प्रवेश केले असता त्यावर धरण बांधून पाणी अडविले आहे. या ठिकाणी चुलबंध जलाशय निर्माण झाले आहे. जलाशयाच्या एका बाजूला लांब अशी टेकडी असून उर्वरीत तिन्ही बाजूला वनस्पतींनी वेढलेले वनविभागाचे जंगल आहे. हे जलाशय लघु पाटबंधारे विभागामार्फत येत असून त्यावर त्यांचे नियंत्रण आहे. अशा प्रकारे या ठिकाणी निसर्गरम्य पर्यटन स्थळ निर्माण झाले आहे.

चुलबंध पर्यटन स्थळाची वैशिष्ट्ये :

१. वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान: या पर्यटन स्थळाचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात सभोवताल हिरवे जंगल आणि एका बाजूला उंच टेकडीची रांग आहे तर त्याच्या मधल्या भागात नयनरम्य असा जलसाठा उपलब्ध आहे. यामुळे येथील दृष्य वैशिष्ट्यपूर्ण आढळते.
२. बेला पहाडी: प्रस्तुत पर्यटन स्थळाच्या ठिकाणी जलाशयाच्या एका बाजूला असलेल्या टेकडीला “बेला पहाडी” असे म्हटले जाते. या बेला पहाडीवर हिंदू देवी देवतांचे मंदिर असून या ठिकाणी यात्रा भरत असते. म्हणून अनेक पर्यटक हे निसर्गरम्य स्थानाला भेट देतात.
३. नैसर्गिक सौंदर्य: वरिल पर्यटन स्थळ नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेले एक प्रेक्षनीय पर्यटन स्थळ आहे. पर्यटन स्थळाच्या चारही बाजू प्राकृतिक घटकांनी वेढलेल्या आहेत. हिरव्या वनस्पती, उंच टेकडी आणि जलसाठा यांच्या सानिध्यामुळे सौंदर्यात भर पडली आहे.
४. वाहतूक सुलभता: कोणत्याही पर्यटन स्थळाच्या विकासासाठी वाहतुकीची सुलभता आवश्यक ठरते. वरिल पर्यटन स्थळ हे गोंदिया – कोहमारा या मार्गावरील मुरदोली या गावाशेजारी आहे. त्यामुळे या पर्यटन स्थळी भेट देण्यासाठी वाहतुकीच्या साधनांची सुलभता आढळून येते.
५. शेती उत्पादन: चुलबंध पर्यटन स्थळ हे चुलबंध नदीवर पाणी अडवून विकसीत झाले आहे. या जलाशयात पाण्याचा साठा नेहमी असतो. येथील पाण्याचा उपयोग करून खरिप व रब्बी दोन्ही प्रकारची शेती केली जाते. जलाशयाचे पाणी नहराद्वारे सोडून विविध गावात शेती उद्योग वाढीस लागला, या द्वारे सुमारे १६०० हेक्टर जमीन ही ओलीताखाली आलेली आहे. यात धान हे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते.
६. मासेमारी व्यवसाय: वरिल पर्यटन स्थळात पाण्याचा साठा नेहमी असल्याने यात मासेमारी शेती केली जाते. विविध प्रकारच्या मासांचे उत्पादन सदर जलाशयात केले जाते. यामुळे काही लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला असून त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाचे भरण पोषण होते.
७. वनसंपत्ती: सदर पर्यटन स्थळाच्या तिन्ही बाजूस जंगलानी वेढलेले असून ही जंगल वनविभागाच्या अधिकाराखाली आहे. यात विविध प्रकारच्या वनस्पती आढळून येतात तसेच काही वनस्पती औषधी गुण युक्त असून लोकांना अथीर्जन करण्याची संधी याद्वारे प्राप्त होते.
८. एफ. डी. सी. एम. रिसोर्ट: चुलबंध जलाशयाच्या पश्चिमेला वन विकास महामंडळाचे रिसोर्ट उपलब्ध आहे. यामुळे पर्यटकांना याचा वापर करून नागझीरा अभयारण्याची सफारी करता येते. या साठी या संस्थेकडून विशेष फी आकारली जाते.

चुलबंध पर्यटन स्थळाच्या समस्या :

१. **प्रसिद्धिचा अभाव:** चुलबंध पर्यटन स्थळाबाबत माहितीचा अभाव असल्याने पर्यटक या स्थळा विषयी अनभिज्ञ आहेत. फारच कमी लोकांना या पर्यटन स्थळाविषयी माहिती आहे त्यामुळे अत्यंत कमी पर्यटक या स्थळाला भेट देण्यासाठी येतात.
२. **सोई सुविधांची कमतरता:** सदर पर्यटन स्थळामध्ये पर्यटकांना विविध समस्या जाणवतात येथे वास्तव्यासाठी किंवा काही काळ आराम करण्यासाठी पुरेशी निवासाची व्यवस्था दिसून येत नाही. सोबतच पर्यटकांना आवश्यक असलेली हॉटेल व्यवस्थेचा अभाव दिसून येतो.
३. **पर्यटन विभागाचे दुर्लक्ष:** पर्यटन स्थळाच्या विकासात पर्यटन विभागाचे महत्वपूर्ण स्थान असते. परंतू सदर स्थळाविषयी पर्यटन विभागाने दुर्लक्ष केल्याने या पर्यटन स्थळाचा विकास झालेला नाही.
४. **लोकप्रतिनिधीची उदासिनता:** संपूर्ण परिसराच्या विकासासाठी जनप्रतिनिधी कार्यरत असतात. त्या प्रमाणेच आपल्या परिसरातील पर्यटन स्थळाच्या विकासासाठी लोक प्रतिनिधी नी जागरूक असायला पाहिजे. त्यांनी शासनाकडे पाठपुरावा करायला पाहिजे परंतू पर्यटन विकासात लोकप्रतीनिधिच्या कार्याचा अभाव दिसतो.
५. **नौका विहाराचा अभाव:** पर्यटन स्थळामध्ये जलसाठा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. याचा उपयोग शेती साठी होतो. परंतू पर्यटकांचा विरंगुळा व्हावा म्हणून येथे नौका विहार आढळत नाही.

उपाय योजना :

१. **पर्यटन स्थळाला प्रसिद्ध करणे:** पर्यटन स्थळाची माहिती विविध माध्यमाद्वारे प्रसिद्ध करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे पर्यटकांना या स्थळाविषयी माहिती मिळेल व ते या स्थळाकडे बहूसंख्येने आकर्षित होतील म्हणून विविध माध्यमातून जाहीराती देवून पर्यटन स्थळाला प्रसिद्ध करणे महत्वाचे आहे.
२. **पर्यटन स्थळावर सुविधा निर्माण करणे:** प्रस्तुत पर्यटन स्थळामध्ये आवश्यक सोयी सुविधा उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे येथे येणाऱ्या पर्यटकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे स्थानिक प्रशासन किंवा पर्यटनाला चालना देणाऱ्या संस्थेमार्फत या ठिकाणी सुविधा निर्माण करण्यात याव्यात.
३. **भारतीय पर्यटन विभागाचे महत्व:** भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ या संस्थेतर्फे भारतात पर्यटन उद्योग विकासाला सुरवात झाली त्यामुळे देशात येणाऱ्या पर्यटकांच्या संख्येत वाढ झाली. त्याच प्रमाणे अविकसीत असलेल्या चुलबंध पर्यटन स्थळाकडे या संस्थेने लक्ष द्यावे व विकासात हातभार लावावा. ज्यामुळे मोठ्या संख्येने पर्यटक या पर्यटन स्थळाकडे आकर्षित होतील.
४. **नौका विहाराची व्यवस्था करणे:** पर्यटकांना आकर्षित करण्यात हे संसाधन महत्वपूर्ण ठरते. म्हणून चुलबंध पर्यटनस्थळी असलेल्या जलाशयात नौका विहारासाठी काही बोटींची व्यवस्था केली तर पर्यटक याकडे आकर्षित होतील ते मोठ्या प्रमाणात या पर्यटन स्थळाला भेट देतील.
५. **शासकिय योजना:** कोणत्याही पर्यटन स्थळाच्या विकासात्मक कार्यात विविध शासकिय योजना कारणीभूत असतात. त्या प्रमाणे शासकिय योजना आखून चुलबंध पर्यटन विकासासाठी ध्येय धोरण अमलात आणावी आणि अविकसीत पर्यटन स्थळाच्या संपूर्ण विकासासाठी प्रयत्न करावे.

६. **शासकिय शिफारशी:** स्थानिक लोक प्रतीनीधीनी या पर्यटन स्थळाच्या विकासासाठी शासकिय विभागासी संपर्क साधून स्थळाच्या विकासात अडसर ठरलेल्या समस्यांना सामोरे जाऊन त्या दूर केल्या पाहिजे आणि आवश्यक सोयी सुविधांची व्यवस्था केली पाहिजे.

निष्कर्ष :

गोंदिया जिल्ह्यातील चुलबंध पर्यटन स्थळ हे नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेले असून मुरदोली येथे चुलबंध नदिला अडवून नैसर्गिक पर्यटन स्थळ निर्माण झाले आहे परंतू शासनाच्या दुर्लक्षामुळे आणि स्थानिक प्रशासनाच्या उदासीनतेमुळे या पर्यटन स्थळाचा पाहिजे त्याप्रमाणात विकास झालेला आढळून येत नाही. या पर्यटन स्थळाला मोठ्या संख्येने पर्यटकांनी भेट द्यावे म्हणून या पर्यटन स्थळाला विकासाची नव संजीवनी देण्यासाठी या पर्यटन स्थळाच्या विविध समस्यांवर विशेष उपाय योजना करणे गरजेचे आहे.

या पर्यटन स्थळाला शासनाने लक्ष देवून याचा विकास केला तर नजिकच्या भविष्यात हे चुलबंध पर्यटन स्थळ मोठ्या नावारुपाला येईल यात मुळीच शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

- गोंदिया जिल्हा विशेष – दिनेश नखाते
- पर्यटन भूगोल – प्रा. के. ए. खतीब
- पर्यटन भूगोल – डॉ. नागतोंडे, प्रा. पारधी
- विकिपिडीया गोंदिया जिल्हा
- www.gondia.gov.in
- www.zpgondia.gov.in